

Neretva

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠEZDESET OSMA

POSEBNO IZDANJE
KNJIGA TRIDESET DRUGA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Ahmet ĐONLAGIĆ, Boško ĐURIČKOVIĆ, Veljko KOVACEVIĆ, Viktor KUCAN, Nikola LJUBIČIĆ, Branko PEROVIĆ, Franc SOTLER, Svetislav SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

NERETVA

Proleterske i udarne divizije
u bici na Neretvi

REDAKTOR I-

Ivan GLIGORIJEVIC, Zivojin LJUBINKOVIC, Radomir PETKOVIC,
Radovan PANIC, Ivan RESETIC, Abdulah SARAJLIC

TEHNIČKI UREDNIK

Andro STRUGAR

KORICE

Miroslav VAJIC

VINJETE

Đorđe ANDREJEVIC KUN, Antun AUGUSTINCIC, Pivo KARAMATIJEVIC,
Ismet MUJEZINOVIC

PIŠU UČESNICI

NERETVA

ZBORNİK RADOVA
KNJIGA DRUGA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD
BEOGRAD 1965.

PRVA PROLETERSKA BRIGADA

Prva proleterska divizija je od svog formiranja 7. novembra 1942. pa do kraja januara 1943. godine u neprekidnim dejstvima prešla borbeni put dug oko 200 km. Zauzima Sitnicu, Mrkonjić-Grad, Jajce, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, Teslić, Prnjavor i izbija na Savu u rejonu Srbac, Kobaš. U tim borbama zarobljen je jedan domobranski puk i zaplenjene su 4 haubice u Sitnici, uništen je nemački puk i zaplijenjeno 8 topova u Jajcu, zarobljeno 300 domobrana u Kotor-Varošu, puk Binderov sa 12 topova u Tesliću, 600 domobrana i ustaških milicionera u Prnjavoru, razbijeni su četnici Rade Radića, razoružana glavnina četnika Forkape sa Motajice. Isto to čine i druge naše divizije. Slobodna teritorija naglo se širi, naše snage su sve jače, sve bolje naoružane, a komandni i borački sastav sve iskusniji. U takvim uslovima neprijatelj dovodi nove snage i sprema ofanzivu.

Prva proleterska brigada je podeljena u dva dela. Tri bataljona su oko Teslica i Jelaha sa Trećom krajiškom brigadom, vode borbu sa nemačkim snagama od Doboja koje žele da odbace naše snage sa komunikacije Brod — Šarajevo, gde su se našle naša i Treća divizija. Ostala dva naša bataljona su zauzela Prnjavor.

Dok u zanosu uspeha sa naša dva bataljona, koji su posle Prnjavora narasli na tri od po 500—600 ljudi, pripremamo napad na Derventu, nije nam poznato da je neprijatelj pripremio i otpočeo ofanzivu. Stižu nam i ostala tri bataljona od Teslica i deo štaba koji je bio sa njima. Obaveštavamo drugove o situaciji i nameri da zauzmemo Derventu. Oni nam tada rekoše da je dockan, jer je neprijatelj sa svih strana sa velikim brojem divizija (nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga) krenuo u ofanzivu na slobodnu teritoriju. Naša brigada, u okviru divizije, dobila je nove zadatke: da izvrši demonstra-

tivni napad na Banju Luku i priveže snage ovog garnizona, a onda da brzo krene na sektor između Vakufa i Bugojna, gde će dobiti nove zadatke. U centralnu Bosnu će doći Prva krajiška brigada, a ostavićemo i odred, koji ćemo formirati od novodošlih boraca. Dobro je što razoružasmo četnike. Sada bi se oni odmah bacili na taj mladi odred i ponovo zagospodarili terenom.

Noćas, u tri sata, izvršićemo demonstrativni napad a potom krenuti na put preko Uzlomca.

Prikupili smo snage i noću napuštamo Prnjavor. Hladno je. Sneg, mesečina. Prolazimo kroz puste ulice. Gradić spava mirno. Ne zna da ga Prva proleterska, koja mu je ulila veru u snagu i sigurnost, napušta i odlazi u nove borbe. Još uveče demonstracija je izvršena, neprijatelj je privezan za Banju Luku.

U Snjegotini je sakupljeno oko dvesta konja, koji nose rezervnu municiju divizije. Brigadne i bataljonske komore takođe su popunjene municijom, a i borci nose koliko god mogu. Kod Sipraga izdvajamo borce od kojih će se formirati odred i šaljem ih u Petrovo polje. Imamo dosta topova, koje ne možemo da vučemo preko brda, već ih zakopavamo po delovima, a na karti upisujemo gde je šta zakopano. Granata takođe imamo mnogo. Jedna baterija sa dosta granata upućena je preko Kotor-Varoša, bliže Banjoj Luci, sa zadatkom da sve granate izbac i na grad i položaje oko njega. Posle sinoćne demonstracije, sadanje dejstvo artiljerije naterać neprijatelja da se utvrđuje za odbranu, a to će odložiti njegov polazak iz Banje Luke za Jajce i Sitnicu. Mi ćemo za to vreme stići do mesta određenog za koncentraciju. Pošto utroši granate baterija će biti uništena.

Krenuli smo. Sa nama je bolnica: što može na konjima, što ne na nosilima. Kragujevčanima je dato u zadatak da obezbede i prenesu bolnicu. Posle nekoliko dana stižemo do mesta koncentracije. Odmorili smo se dva dana. Naši su zauzeli Imotski, Livno i Duvno, koje je neprijatelj bio preoteo, i nastupaju ka Prozoru, Jablanici—Drežnici, ka Neretvi. U tu grupu, pored Druge i Treće, ulazi i naša Prva divizija. One predstavljaju udarnu grupu za otvaranje izlaza preko Neretve, dok ostale divizije zadržavaju neprijatelja, koji nadire velikim snagama.

Dobili smo zadatak da sa brigadom izbijemo na Ivan-sedlo i Bradinu, da ih očistimo od neprijatelja i da se postavimo prema Sarajevu, a manjim delovima prema Konjicu. Drugog

dana uveče stižemo pred Ivan-sedlo. Večeras, 15. februara, Treća divizija će napadati Prozor, u kome ima mnogo neprijateljskih snaga. U Prozoru, Jablanici, Rami nalazi se gotovo cela italijanska divizija »Murde«. Za ovu bitku naši imaju oko 13 topova. Neprijatelj ima oko trideset topova i bataljon tenkova. Drug Tito je kazao da Prozor mora pasti. To znači da će pasti sigurno, a sa njim i sva njegova posada, sve naoružanje i svi magazini sa hranom. Italijani nemaju gde da pobjegnu, odseći će ih izbijanje Druge divizije u Drežnicu i naše na Ivan-sedlo.

Komandant brigade Danilo Lekić Spanac sa tri bataljona odlazi da napadne ustaše na Ivan-sedlu. Ja sa dva bataljona treba da zauzmem Bradinu, koju brane Italijani. Sneg je veliki i može da se ide samo prtinom. U putu naši su stigli ustašku kolonu, koja je iz bunkera išla ka zgradama. Niti su ustaše videle da su im naši nastavili kolonu, niti su naši to primetili. I jedni i drugi su mislili da je to jedan od njihovih bataljona. Najzad su naši primetili da su to ustaše, raspalili su po njima i brzo zaposeli napuštene rovove i bunke. To nam je omogućilo da, bez mnogo teškoća, zauzmemo ovu važnu tačku. Iako su nas očekivali, ustaše su, misleći da nećemo te noći napasti, pošle da se odmaraju. Mi smo u pravi čas stigli. Otpoče borba u Bradini. Italijani su ušli u novosagrađenu tvrđavu kod stanice. Pošto su bili povezani telefonskom vezom sa posadom koja je čuvala Lukač-most i sa Konjicom, tražili su pojačanje, koje im je obećano.

Zauzeli smo celu Bradinu bez teškoća, ali tvrđavi se nije moglo prići. Borba je trajala celu noć. Naši prilaze na dvadeset metara i bacaju bombe, ali to nije dovoljno da razbije kamene i betonske zidove. Zovem Ljubeza da protivkolski top približi tvrđavi i da je tuče. Ljubez silazi u Bradinu, čuje se zveket niz ulicu. Čuli su to i Italijani, pa gađaju ulice koje vode ka tvrđavi. Neprestano bacaju bombe. Jako grmi. Sva je prostorija osvetljena. Za vreme te grmljavine Ljubez rasklapa topče i po delovima ga donosi u kuću, na nepunih dvadeset metara od tvrđave, sklapa ga i počinje, iz neposredne blizine, da ispaljuje granatu za granatom. Italijani beže iza drugog zida. Već svanjuje, a mi još nismo zauzeli tvrđavu. Šaljemo Beogradski bataljon da osvoji utvrđenje na Lukač-mostu i sruši most. Kraljevački će sam ostati da likvidira tvrđavu. Zauzećem Lukač-mosta presečena je veza sa Konjicom, što je poljuljalo moral onih u bradinskoj tvrđavi. Nikakva pojačanja ne mogu doći. Ujutro produžismo sa dejstvom topa i bacača. Kad su bacači

počeli da probijaju krov tvrđave, Italijani više nisu bili sigurni unutra, pa su oko 14 časova počeli da mašu belim platnima — hoće da se predaju. Bacismo još jednu granatu i vidimo kako neki izlaze i mašu a drugi ih vuku nazad. Nisu se još složili da se predaju. Da bismo im pomogli da se odluče, izbacimo još jednu granatu i oni konačno počеше da izlaze i da se postrojavaju. Naši ih preuzimaju, odvođe i zatvaraju u školu. U tvrđavi smo zatekli oruđa u puškarnicama i kupolama, veliki broj teških mitraljeza, mnogo municije i opreme. Jedno odeljenje je puno ranjenika. U jednoj kuli grupa mrtvih — mina je probila krov. I svuda okolo mrtvi.

Stab smo smestili u jednu zgradu. Izlazi jedna devojka, raširila ruke i ide prema meni. Mislim raduje se našem dolasku, ali sam se prevario.

— Jesi li ti komandant ove vojske? — pita me.

— Pa imam veze s tim. A zašto?

Devojka poče da plače.

— Moj Luidi nije rđav. Vi ste ga zarobili, nemojte ga ubiti.

— Kakav Luidi? Šta hoćeš ti?

— Luidi je komandant ove tvrđave, koja se predala. Ja sam ćerka domaćina ove kuće.

— Jesi li Hrvatica ili Srpkinja?

— Ne. Ja sam muslimanka.

— Pa zašto plačeš za Italijanom?

— Pa on je dobar.

— A znaš li ti da je on okupator i neprijatelj našeg naroda? Sramota, dok mi krvarimo protiv njih, ti vodiš ljubav i plačeš za njim.

Ona ćuti.

Nailazi i komesar brigade Mijalko Todorović Plavi. Sedamo i pozivamo devojku na razgovor. Ona dolazi i nosi cigarete.

— Molim vas da jedan vojnik odnese ovo Luidiju.

— Ti si šašava, ženska glavo. Nisu ovo četnici. Mi nismo sluge okupatora. Ovo su partizani, je li ti jasno? Ti si muslimanka, tvoju su zemlju porobili Nemci i Italijani, a ti ništa drugo nego ljubav sa njima . . .

Kod tvrđave intendanti vrše svoj posao. Materijal se deli bataljonima i odvlači u komore.

Ustaše, koje su naša tri bataljona sa Spancem još sinoć razbila, lutaju po grupama. Jednu grupu koja je krenula ka Bradini, misleći da će se tu spasti, naši jure kao zečeve. Drugu grupu je poduhvatio mitraljez, neke pobio a jednog teže ranio. Naši mu prilaze, ali on nema kuraži da sačeka, već se ubija bombom.

Javljaju da je Prozor zauzet. Zarobljeno je mnogo Italijana a sva artiljerija i tenkovi su zaplenjeni. Pomeramo Kraljevački i Beogradski bataljon bliže Konjicu. U štab brigade dolazi načelnik štaba Pete crnogorske udarne brigade i kaže: »Naša brigada će noćas napadati Konjic. Da li bi nas vi mogli pomoći?« Komandanti bataljona takođe predlažu da napadnemo grad i uveravaju da ćemo ga zauzeti. Savetujemo se sa ostalim delom štaba i slažemo se da izvršimo napad zajedno sa Petom crnogorskom. Kraljevački će čistiti desno, a Beogradski levo od puta Bradina — Konjic. Napad počinje uveče, 19. februara. Nalazim se sa ova dva bataljona. Ubrzo se hvatamo prvih kuća i prodiremo kroz grad. Posle dva časa borbe grad je ceo u našim rukama, sem malog dela na levoj obali Neretve. Tamo su Italijani koncentrisali sve snage, tamo im je i artiljerija. Mi smo pred mostom, koji Italijani neprekidno tuku iz svih oruđa. Zauzećem grada, bez čišćenja leve obale, nismo ništa uradili. Jer ovuda, kroz Konjic, treba da izvučemo naše bolnice ka Boračkom jezeru, kao i svu artiljeriju i tenkove koje smo zaplenili.

Borci se poredali pored obale, svesni šta će učiniti ako im uspe da pređu Neretvu i potpuno očiste Konjic. Sem mosta nema drugih prelaza, a njega jako tuku. Komesar čete iz Kraljevačkog bataljona okrenu se i reče: »Zdravo, drugovi!« I jurnu sam kroz vatru preko mosta. Za njegovim primerom pođoše i ostali. Jedan, drugi, treći prelaze most. A onda pređe cela četa. Ceti Beograđana, koja krete za njom, već je malo lakše, jer je štite prebačeni Kraljevčani. Počela je ogorčena borba. Prvi rovovi su zauzeti i zarobljeno je oko 100 Italijana. Iz betonskih bunkera sipa vatra, a iza njih je artiljerija, koja nam i ne smeta mnogo. U momentu kada smo se pripremali da jurišamo i likvidiramo poslednja uporišta, Italijanima je od Boračkog jezera, preko Medeškovića, stiglo u pomoć oko dve hiljade četnika. Udar Pete brigade još se ne oseća i mi smo prinuđeni da se branimo i povučemo nazad preko mosta. Zaplenjeno oružje pobacano je u Neretvu, a zarobljenici su nosili ranjenike. Kraljevčani se vraćaju preko tučenog mosta. Pre-

bacuje se jedan po jedan, a komesar čete na kraju. On nosi na leđima ranjenog druga, juri preko mosta i na kraju pada, zajedno sa njim, iza kamene ograde. Uspeo je da ga izvuče. »Osvetićemo se ovim izrodima kad-tad«, kaže komesar. »Kada je bilo skoro sve gotovo, kada su naše moći bile u punom naponu, oni su pomogli okupatoru da nas odbaci.«

Vratili smo se ka Bradini. Od Sarajeva je ka Ivan-sedlu krenula jedna divizija Nemaca. Na položaj smo postavili celu brigadu i prvi napadi su odbijeni. Neprijatelj je pokušao još nekoliko puta, ali bez uspeha. Ivan-sedlo nadleće i bombarduje veliki broj »štuka«. Sve je oko nas izrovano, ali se mi držimo. Poginuo je Pero Prlja, delegat mitraljeskog voda, u kome sam ja bio prošle godine vodnik. Mnogo mi ga je žao, bio je silan drug. Bomba ga je raznela.

Izašao sam da obiđem drugove na položaju a potom polazim, jednim zaplenjenim motorom, nazad u Bradinu. Jedna »štuka« se obrušava na motociklistu i mene. Zaustavili smo se i legli, prateći bombu koja pada iza kuća uz snažnu eksploziju. Vruće gvožđe pišti na snegu. Nailaze druge »štuke« i obleću iznad kuće a mi, takođe, pravimo krug oko kuće. Najzad odoše i izručiše svoj teret na položaj. Dok traje bombardovanje, naši koriste tunel kod Raštelice, a kad avioni prođu, opet izađu na položaj. Mi sedamo na motocikl i brzo odjurismo dole, u Bradinu. Malo kasnije dolazi devet »štuka« i bombarduje Bradinu. Sav se narod sklanja u tunel, koji tu izlazi, pa i mi uđosmo. Međutim, avioni su primetili da smo u tunelu i počеше da bombarduju otvore. Očigledno su želeli da nam poruše izlaze i zatvore nas unutra. Bombe padaju oko ulaza, ali ga ne pogađaju. Dve su pale na dvadeset koraka od tunela, ali nisu eksplodirale. Kad ova grupa aviona ode, naiđe druga i nastavi bombardovanje. Jednovremeno, neprijateljske snage vrše napad na velikoj širini. Ova, četvrta ofanziva je različita od svih dosadašnjih. Do sada neprijatelj nije protiv nas tako masovno upotrebljavao avijaciju. Istina, i mi smo sada mnogo jači (9 divizija) i bolje naoružani oružjem koje smo oteli od neprijatelja. Kako li je neprijatelju kad zna da mu ljude ubija oružje koje je kovao u svojim fabrikama, za naše uništenje? Kako mu je kad iz tela svojih vojnika vadi zrna koja su rađena negde u Nemačkoj? Zna on da smo mi počeli borbu kao male grupe, sa vilama i roguljama, zna da nemamo fabrika za puške. I topove, tenkove i municiju otimamo od njega. Zna čak i koliko čega imamo; to

mu nije teško utvrditi. Neka samo pogleda šta mu se kad nije vratilo sa položaja — taman je toliko ostalo kod nas.

Napadi na Ivan-sedlu ne prestaju. Pošto su neprijateljske snage nekoliko puta jače, počinjemo 21. februara sa postepenim izvlačenjem iznad Bradine, ka selu Repovci.

Neprijateljske snage, koje nadiru dolinom Vrbasa, stigle su do Makljena, Prozora i Gornjeg Vakufa. Tu se već nekoliko dana vodi ogorčena borba. Prišli su na pet kilometara od bolnice. Vrhovni štab je 28. februara naredio da se Prva i Druga divizija vrate da pomognu Sedmoj diviziji da razbije neprijatelja i odbaci ga nazad, prema Bugojnu.

Položaje prepuštamo Trećoj diviziji, a mi hitamo ka Vakufu. Prolazimo istim putem kojim smo išli ka Ivan-sedlu. Selo Repovci je potpuno srušeno. Ostala je samo jedna kuća, ali je i ona oštećena. Narod, usred zime, po velikom snegu, živi po rupama i pećinama. Maršujemo bez odmora. Avijacija je osmotrila naše pokrete i napada nas svuda putem. Jedna grupa bombardera ispušta veće bombe (kao neke sanduke) na kilometar ispred nas. One se u vazduhu rasprskavaju a posle nekoliko sekundi čuju se mnoge eksplozije. Čudimo se šta je to: prvi put ih upotrebljavaju protiv nas. Kasnije smo ih nazvali »džak sa bombama«. Ovakvim »džakovima« avioni bombarduju žive ciljeve, a pale i šume. U toku noći smo produžili dalje, ničim neuznemiravani. Kad u svanuće stigismo pred selo Cvrče, našosmo po putu one bombe iz »džaka«. To su neke sitne bombe. Kao da su punjene krečom ili karbitom. Zurimo da prođemo Cvrče, da nas u njemu ne bi uhvatili avioni, ali uzalud: čujemo bombardere kako dolaze. U trku prođosmo kroz selo i dočepasmo se šumarka i kamenjara. Nastade jako bombardovanje. Narod beži po jarugama. Sedim u snegu, ispod jednog drveta. Mada lete nisko, ne primećuju me jer imam belu bluzu. Selo se ne vidi od dima. Uskoro odlaze, a kad se dim digao, od sela ne ostade gotovo ništa. Seljaci izlaze iz jaruga i idu ka mestu gde su im nekad bile kuće. Mnogi su izginuli. Polazimo ka brdu iza nas, retko pošumljenom, iza koga se nastavlja šuma. Prolazim pored jedne pećine pune naroda. Jedan starac viče: »Beži dete odavde, da nas ne primete u ovoj rupi!«

Posle napornog puta sledećeg jutra stižemo ispred Gornjeg Vakufa. To je već delimično u bok nemačkih snaga, koje napadaju Makljen kod Prozora. Provlačimo se pored brda i zavlačimo u neprijateljski bok i pozadinu.

Delovi Prve proleterske divizije u Prozoru februara 1943.

Ovde, u dolini Vrbasa, oko Vakufa, treba razbiti glavnu grupaciju neprijatelja, odbaciti je nazad, spasti ranjenike i izvući se. Zahvatili smo dominirajuće položaje i neprijatelja gotovo okružili. Jedini manji otvor je prema Bugojnu. U ovoj operaciji učestvujemo sa dosta artiljerije a imamo i tenkova. U njima su vozači Italijani a nišandžije naši borci.

U toku 3. i 4. marta tri naše divizije vrše protivudar, resene da razbiju Nemce. Naša artiljerija zasipa neprijateljske položaje. Sa našim topčičima dobro smo se izvežbali u rukovanju oruđima. Za svaku granatu morali smo dobro proračunati da li da je ispalimo i, ako je ispalimo, da li će biti veća šteta za neprijatelja ili za nas, koji smo je izgubili. Sada topova a i granata ima dosta. Zato se samo dimi po nemačkim položajima. Naši preduzimaju juriš. Tenkovi idu sa pešadijom. Nemci pružaju žilav otpor, ali ih ipak prisiljavamo na povlačenje. Naši ih jure sa brda u dolinu. Nemački tenkovi, koji su se spremili da

po razbijanju naših položaja jurnu napred ka Prozoru i Rami, sada su okrenuli nazad, silaze u Vakuf. Sa brda ka Vakufu jure i ostali nemački delovi. To nije odstupanje, već bežanje. Gomile sa brda slivaju se ka drumu i od Vakufa grabe ka Bugojnu. Tenkovi, topovi, seljačka kola, automobili, bolnice, ranjenici, pešadija — sve se izmešalo u šarenoj reci koja grabi nazad. Stižu avioni i bombarduju stvarajući vatreni zid između neprijateljskih zaštitnica i nas. Jednu nemačku jedinicu koja je posela rovove na oblom brdašcu između nas i Vakufa naši artiljerci zasipaju jakom vatrom. Nemci ubrzo i odatle beže. Izgleda, Nemci se nisu nadali tolikom našem naoružanju i municiji. Stvarno, doskora ga nismo toliko imali, ali smo ga pre neki dan oteli, dajući svoju krv i živote. Neprijatelj nije računao i na nešto više od oružja — na našu rešenost na obračun, na našu ljubav prema svom narodu.

Šaljemo tri bataljona da izbiju na drum između Bugojna i Gornjeg Vakufa, da presretnu Nemce. Uskoro se čuje borba. Odavde neprijatelj bega, a tamo nema gde da prođe. Da imamo više vremena, verovatno bismo uništili deo neprijateljskih snaga. Međutim, moramo da žurimo na druge pravce, jer od Sarajeva, Livna i Mostara može da prodre neprijatelj koji je još snažan. Ali, spasli smo ranjenike, kojima je, u prvom redu, pretila opasnost od ove kolone.

Naša brigada dobija zadatak da hitno krene pored Prozora ka Rami i Jablanici, gde će od Vrhovnog štaba dobiti dalji zadatak. Prolazimo pored bolnica. Sela, jaruge i šumarci puni su ranjenika i bolesnika. Ima oko 3.000 ranjenika i 1.000 obolelih od pegavca. Ali, imamo i veliki broj zarobljenih Italijana, koji će zajedno sa nama nositi one najteže — na nosilima. Izlazimo na drum Prozor — Jablanica i nalazimo mnoge drugove iz Vrhovnog štaba. Dali su mi slike iz Posušja, koje su kod njih rađene. Nailazim i na predratnog prijatelja Mila Pavičića Kapetana. Nešto se raspričao, vidim da je ljut. Našao je neke ustaške novine, u kojima se nabrajaju imena mnogih naših rukovodilaca, sa naznakom da su Srbi. Pišu da je ovo samo srpski pokret i da ima jednog jedinog određenog Hrvata — Mila Pavičića. »Čuti, Mile, ako si samo ti, bolje i da nisi. A ko je zadržavao neprijatelja od Slunja dovde? Sedma hrvatska divizija. I u Srbiji izrodi pričaju da je ovo ustaški, hrvatski pokret i da Srba nema u partizanima.«

Idemo niz Ramu. Naši tenkovi prolaze ka Jablanici. Zagledamo ih: do juče su pucali na nas, a sada biju po svom

proizvođaču. Prolaze kamioni, koji prevoze teške ranjenike bliže Neretvi, u Gračanicu. Ranjenici su mirni, spokojni, smeju se. Imaju poverenja u naše rukovodstvo i svoje drugove. Znaju da će biti izvučeni i iz ovog teškog položaja.

Kanjon Rame je sa visokim, strmim stranama te nam se čini kao da idemo kroz tunel. Bombarderi nas prate i bombarduju; zastanemo dok bombe eksplodiraju, a onda produžimo,

Na pitanje gde je Vrhovni štab, rekoše nam da je desno uz potok, u vodenici. Skrećem sa Spancem uz potok. Konje ostavljamo nešto dalje od vodenice i produžavamo peške. Pošto nas stražar obavesti da možemo ući, stupismo u vodenicu. Unutra je mračno, naročito kad se uđe spolja. Pošto nam reče da sednemo, drug Tito upita:

— Je li vam brigada umorna?

— Nije mnogo — odgovaramo.

— Jesu li borci nahranjeni?

— Nisu, ali ćemo večeras uspeti da pripremimo hranu.

Pored ostalog, drug Tito nam reče da je Druga dalmatinska uspela da pređe preko porušenog mosta na Neretvi i da osigura mostobran; da će se naša brigada prebaciti preko mosta, čim bude osposobljen za prelaz, i postaviti oko sela Dobrogošće; da će sa nama preći i ostatak Druge divizije, koji će širiti mostobran prema Idbaru, Beloj i Boračkom jezeru; da je naš zadatak da obezbedimo prelaz od Ostrošca i da nešto snaga postavimo oko sela Ravna, da obezbede pravac od Mostara.

Po prijemu zadatka stigli smo brigadu kod Jablanice. Moframo da maršujemo danju, a avioni nas stalno nadleću i uznemiravaju. Pošto nismo mogli odmah preko mosta, rasporedili smo bataljone u šumici kod sanie Jablanice. Izvešteni smo da će most biti gotov tek ujutro. Moraćemo prelaziti danju, izloženi dejstvu avijacije.

Posmatram tenkove kako odlaze prema Mostaru i Konjicu. Jedni odlaze, drugi se vraćaju. Veliki broj topova postavljen je ispod drveća i tuče komunikacije i položaje ka Mostaru i Konjicu. Pored puta, ispod drveća i pored topova čitava brda granata. Mnogo je toga zaplenjeno, a treba sve da se ispuca, jer preko brda ne možemo vući ni topove ni granate. I tenkove i kamione moramo uništiti.

Pričaju da su tenkovi, koji su išli prema Konjicu, naišli pored puta na jedan četnički logor. Svi su istrčali i počeli da mašu i kliču, misleći da su se to Italijani probili iz Mostara kroz Jablanicu i pošli ka Konjicu. Tenkisti su se brzo snašli i

vičući iznutra: »Cetniko, četniko« prošli, a onda se okrenuli i raspalili po obožavaocima okupatora. Nastala je panika. Ubrzo su pobacali oružje i digli ruke uvis. Tenkisti su im naredili da uzmu puške i pođu ka Jablanici. Trebaće nam njihove puške. Tako je ova četnička grupa ipak ušla u Jablanicu, ako ne kao pobednik, a ono kao pobeđeni. E, pravi su izrodi. Radio-London javlja da su četničke snage u dolini Vrbasa razbile tri nemačke divizije i naterali ih u bekstvo. Nas, koji smo to stvarno učinili, i ne pominje; nekako im je tugaljiva reč »partizani«. A evo šta čine četnici u ovoj krvavoj borbi: kliču Italijanima, idu sa gotovo svakom nemačkom i italijanskom kolonom kao pret-hodnica, a oko dvadeset hiljada se namestilo s one strane Neretve s namerom da nam spreče prelaz i da u ovoj kotlini trijumfuju u uništenju i nas i naših ranjenika. Pitamo se: šta je ovim Englezima? Ratuju protiv Nemaca i mi ih u tome pomažemo, a oni hvale četnike, koji pomažu Nemce i pripisuju im naše pobeđe.

Noć je, pale se vatre, borci se greju i spremaju hranu. Negde dole, niz Neretvu, čuje se pesma Crnogoraca: »Da je meni do Jezera doći...«

Pred svanuće nas obavestiše da je most popravljen i da možemo prelaziti. Skupljamo brigadu i krećemo. Pred mostom gomila ljudi i komore čekaju da što pre pređu, jer se boje da ih avioni ne zateknu. Prilazim jednoj drugarici koja rukovodi prelazom i kažem joj da je Prva proleeterska stigla i da ima zadatak da obezbedi mostobran s one strane Neretve. Devojka se veselo nasmeja:

— Stigla je Prva proleeterska? Jesi li ti komandant?

— Ne, nisam, ja sam zamenik komandanta.

— Ti si Miloije Milojević, narodni heroj?

Odobrila nam je prelaz. Jedni idu preko novosagrađenog mosta od greda i dasaka, a drugi se penjaju uz porušene konstrukcije. Na suprotnoj strani juče se nalazilo četničko mitraljesko odeljenje. Kad su primetili borce Druge dalmatinske kako se penju uz most¹, napregnuto su čekali da se pojave njihove glave pa da otvore vatru i sjure ih u vodu. No, borci su se tome nadali, pa su se na pretposlednjim pragovima zaustavili, bacili bombe, pobili čuvare mosta, a potom uskočili u njihov rov. Za njima su stizali ostali i tako se, 8. marta, prebacila cela brigada. Uzalud su četnici sa visova navaljivali da povrate most.

¹ Naša strana je pala, a suprotna se drži, nagnuta na svom stubu.

Bilo je kasno. Gubili su bradate glave i san o našem uništenju im je propao.

Sa celom brigadom stižemo u Krstac, ali stižu i neprijateljski avioni. Okomili se na most, ali ga ne pogađaju. I dok jedni odlaze, a drugi dolaze, besomučno tukući most, prelaz se ne obustavlja. Šaljemo bataljone na položaje kod Dobrogošća i Ravna, a rezervu ostavljamo u Krstaču, gde predveče počеше da stižu i ranjenici. Oni teži smeštaju se po kućama a lakši napolju, oko kuća. Preko, mosta se stalno prelazi, i pored nadletanja i bombardovanja neprijateljske avijacije.

Uveče smo po kućama i napolju založili vatre da zagrejemo iscrpene ranjenike i bolesnike. Svetle se brda. Kad se oko 22 časa čulo zujanje motora, brzo se razlegao uobičajeni poziv: »Avioni! Gasite vatre!« Avion je jedno vreme kružio iznad nas i okoline, a onda otišao. Doznali smo da je to engleski avion: doneo i bacio municiju četnicima. Juče su to isto uradili Nemci i Italijani, a noćas Englezi! Sve se složilo da nas uništi, ali proći će oni svi jednako. Nemce smo na jednom pravcu razbili, a na drugim ih zadržavamo, dok svi naši ne pređu Neretvu i ne uđu u brda. Italijane smo razbili i mnoge zarobili — eno ih, nose naše teške ranjenike. Kad svi naši pređu i kad se otkacimo od glavnine neprijatelja, pojurićemo i ove domaće izrode i nećemo im dati da odahnu.

Ujutro se razmestimo po kamenjaru i šumicama. Ranjenike smo, još pre svanuća, razmestili po žbunju i pokrili granjem, da ih avioni ne bi pronašli. Novi ranjenici stalno pristižu i kreću uzbrdo. Neke su avioni primetili i bombardovali. Na stazi leži mrtva devojka, ubijena iz mitraljeza. Pristižu nove jedinice. Mi krećemo sa Drugom proleterskom divizijom da čistimo dubinu terena ka Bijeloj i Boračkom jezeru.

U Brezi stižemo štab Druge divizije, koji iza jednog kamenjara, preko Idbara, osmatra borbu na planini Ljubini. Četnici, koji više nemaju pored sebe Nemce i Italijane, nisu u stanju da nam se odupru.

Drugarica zvana Tetka donela nam je na osmatračnicu hleba i italijanskog sira, pa smo to podelili i jedemo. Jedan avion dvokrilac stalno nas nadleće, okreće se oko naše osmatračnice, silazi u provalije ispod nas, pa se opet vraća. Mitraljira nas, ali ne pcigada nikog.

Silazimo ka Idbaru. U zaseoku Nuhići nailazimo na Petu crnogorsku brigadu. Borci, sklonjeni po stenama, čekaju noć. Iza jedne velike stene nađosmo Stab brigade. Komandant Sava

Kovačević poziva nas da jedemo. I oni imaju onaj italijanski sir. Fred mrak svi krećemo preko planine Ljubine ka Bijeloj. Strahovita uzbrdica. Konji i ljudi padaju od iznemoglosti. Nailazimo na debeo sloj snega. Zagrejani smo pa ne osećamo zimu. Oko ponoći izbili smo na vrh planine. Bez odmora, silazimo odmah ka Bijeloj. Noć je. Na nizbrdici nema puta, kamenje se odronjava, vrlo teško se krećemo. Naročito teško idu konji, kojima samari padaju na vrat. Opet skidamo oružje i nosimo ga sami.

Pred svanuće izbijamo u Medešković i odmah šaljemo bataljone ka Turiji i Paklenoj. Zadatak naše brigade je da obezbedi bok naših jedinica i bolnica, protiv dejstva neprijatelja iz Konjica.

Uvidevši da mu je propao plan uništenja naše vojske u kanjonu Neretve, neprijatelj pokušava da nam, kod Medeškovića, preseče put za Boračko jezero i Kalinovik. Mi smo iznad samog Konjica, odakle nas tuku jakom artiljerijskom vatrom, zaposeli položaje i uporno ih branimo, štiteći bok i izvlačenje naših jedinica. Neprijateljska artiljerija, s vremena na vreme, ometa kretanje bolnica, koje silaze ka Medeškoviću.

Sećam se sa kakvim smo teškoćama silazili noćas sa tog brda, iako smo svi bili zdravi, iako nas niko nije ometao. Kako li je sada ranjenicima čije rane krvare? Umesto da mirno leže u bolnicama, oni putuju peške, gladni, bos, neispavani. Kako li je onima na nosilima, a kako tek onima što ih nose? Teško se stiže sloboda.

Eksplozije granata oko bolničke kolone su učestale, ali se ona i dalje kreće kao reka. Celog dana i noći silazi ka Boračkom jezeru. Nemci su noćas opet pokušali da nas zbacе sa položaja i da nam preseku pravac povlačenja, ali bez uspeha.

Ujutro rano počeli su jaki napadi na Paklenu, naročito na Turiju i Busovce. »Štuke« pikiraju jedna za drugom. Ako je Paklena, baš je pakleno. Dok pešadija napada, artiljerija dopunjuje dejstvo avijacije. Na pitanje: »Kako ide?«, komandant Kraljevačkog bataljona Zivan Maričić odgovara: »Na mom sektoru neće prodrati«.

Bolnice su većim delom prošle, ali od Kalinovika stižu četnička pojačanja i postoji opasnost da otuda udare pravo na njih. Ja sa dva bataljona, Beogradskim i Kraljevačkim, ostajem da branim položaje na Turiji i Paklenoj, dok Spanac sa tri bataljona, zajedno sa Drugom proleterskom, kreće u pravcu Kalinovika. Nemci pojačavaju napade avijacije i pešadije, težeći da

postignu ono što nisu mogli na Neretvi. Nailaze bombarderi, talas za talasom, i zasipaju nas bombama. Borci se sklanjaju levo i desno, a zatim se, kad bombe eksplodiraju, vraćaju na svoja mesta. Pešadija se uzalud upinje da prodre. Pred mrak nailazi poslednja grupa bombardera i bombarduje mesto štaba. Pokušavam da pratim pad bombi, ali zbog ranjavanja u oko nisam mogao podići glavu. Čujem kako pište i fijuču iznad glave a onda se sručiše na nas. Ranjen sam na više mesta, a najteže ispod same kičme. Parče se zaustavilo u kosti. Pritrčaše bolničarke i previše me. Pokušavam da stanem na noge. Može, rane su još vruće, samo me šiljata parčad budu pri kretanju.

U toku noći smeniše nas jedinice koje su poslednje prešle Neretvu, a naša dva bataljona kretoše za brigadom. Jedinice Druge divizije, u čijem su se sastavu nalazili naš Prvi i Drugi crnogorski i Kraljevački bataljon pod Spančevom komandom, razbile su sva pojačanja četnika, koja su pristigla na prostor Čičeva i Glavatičeva. Razbijena grupacija brojala je oko dve hiljade ljudi. U tim napadima na vrlatne položaje naši borci su se penjali jedan na drugog, da bi mogli da bace bombe na četnike. A u kući gde je bio četnički štab Baja Stanišića nađena je šolja sa napola popijenim čajem. Na brzinu je pobegao.

Na Bukovoj glavi me skidoše sa konja radi previjanja, a zatim sam produžio sa bataljonima ka Boračkom Jezeru. Drugovi mi savetuju da idem u bolnicu dok mi ne zarastu rane, ali meni se ne odvaja od jedinice. Sta vredi otići u bolnicu, koja je, kao i mi, u pokretu i za koju, kao ni za nas, nema odmora.

Kod Boračkog jezera, u čijoj se blizini nalazi Vrhovni štab, saznajemo da su sve naše bolnice i jedinice uspele da se prebace preko Neretve i da preduzimaju prodor u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, sa ciljem da unište četnike i ostale neprijateljske snage na toj prostoriji. Treća divizija je upućena prema Nevesinju i Gacku, a delovi Druge divizije i naša tri bataljona prema Kalinoviku i Obiju.

Pozvaše nas u Vrhovni štab da primimo zadatak. Bataljone razmestismo u šumici. Do Vrhovnog štaba treba ići peške. a mene, kad sidoh s konja, počеше da bole ohlađene rane. Zato Plavi produži sam, a ja ostadoh da ga sačekam. Naši bataljoni su dobili zadatak da izvrše čišćenje terena od četnika na centralnom pravcu nadiranja naših jedinica i da zauzmu Ulog.

Ispred Uloga naiđosmo na četničke položaje. Njihove snage su brojno nekoliko puta jače, a uz to ih neprekidno pomaže italijanska avijacija. Frontalni napad naših bataljona nije

uspeo. Položaji četnika u kamenjaru su jaki, a ispod njih je ravan brisan prostor pokriven snegom, tako da nas svuda dobro' vide.

Skinuli su me sa konja i položili na seno. Proučavam položaj na karti. Jedino se sa leve strane može zaobići i udariti u bok i pozadinu, ali to iziskuje oko dva sata vremena. Uputismo Kraljevački u zaobilaženje, a Beogradski ostavimo da kao i do sada napada frontalno. Prateća četa Beogradskog bataljona postavila se ispred nas na pedeset koraka. Protivkolski top, bacač i mitraljez stoje jedan pored drugoga i tuku. Hteo bih da izađem do njih, ali peške ne mogu, a na konju ne smem da se krećem po položaju. Komandir čete osmatra dejstvo svojih oruđa dogledom. Odjednom pade. Pritrčase mu borci i donešoše ga kod mene, pozadi poJožaja.

— Šta bi? — pitam ga.

— Eto, raniše me.

— U šta?

— U stomak. Sreća je što nisam dugo ništa jeo.. .

Kad ga upitah kako se oseća, odgovori:

— Kao i ti; znaš kako je kad si ranjen.

Kraljevački je stigao i već napada u bok četnika, zauzimajući im jedan po jedan deo položaja. Beograđani biju s fronta a delimično i s desnog boka. Sjurili smo ih sa položaja i nastavili gonjenje. Mene su popeli na konja. Pridržavaju me i tako krećemo za bataljonima. Ranjenog komandira nose. Posle jedno dvesta koraka, konji sa tovarima zastadoše. Počeli su da propadaju u dubok sneg. Moj pade zajedno sa mnom. Brzo su me podigli i reših da produžim pešice. Teško se krećem, ali pridržavaju me, a ubrzo sam se i zagrejao te produžih dosta dobro. Borci su uzeli mitraljeze i bacače na leđa a konje su odveli onamo gde ce moći da pređu. Prikupismo bataljone, ali preko ovih brda ne možemo u mraku da pogodimo pravac za Ulog. A nigde živog čoveka za vodiča. Krenuli smo otprilike i nismo pogrešili: neprijatelj je počeo da nam se javlja sa čuka. Nismo ga više ispuštali iz vida. Bežeći ka Ulogu, on je i nas tamo vodio. Pred zoru, 21. marta, razbili smo delove Stolačke i Bilečke brigade i oslobodili Ulog. Zaplenili smo, između ostalog, i arhivu jedne četničke brigade, čiji je komandant bio kapetan Kureš. Iz nje vidimo da je od Italijana tražio da mu hitno pošalju u pomoć minobacače, sa italijanskom poslugom, kao i da jedna njihova eskadrila bombarduje naše delove. Kasno je, mi smo već raščistili i sa njim i sa ostalim njegovima.

U Ulogu i okolini našli smo priličan broj četničkih magazina, punih italijanske hrane. Italijani su bili obavezni da četničke hrane i snabdevaju odećom, obućom i municijom u četvrtoj ofanzivi. Ni jedni ni drugi nisu se nadali da ćemo tu hranu mi -pojesti.

U toku dana uhvatili smo vezu levo, sa Drugom proleter-skom brigadom, koja je zauzela Obalj. Levo od njih, naša tri bataljona i pridodati delovi, pod komandom Spanca, još uvek napadaju Kalinovik. Italijani u Kalinovik stalno dovlače kaminonima četnička pojačanja od Foče, koja odmah bacaju protiv ovih naših bataljona i Dalmatinaca. Tu je i sam Draža Mihailović: to je takozvana »četnička prestonica«. Dolazimo sa bataljonom u Obalj, a delovi Druge proletherske produžavaju iz Obija ka Kalinoviku, zaobilazeći ga sa desne strane. Tom prilikom zaplenili su dve haubice. Pojavljivanje Druge proletherske u pozadini i žestoki napadi Prve proletherske i Druge dalmatinske sa Treskavice naterali su četnike u bekstvo. Naši su ušli u Kalinovik. Obavešteni smo da je oslobođeno i Nevesinje i da naši nadiru ka Gacku i Fazlagića Kuli.

Konačno je razbijena glavnina četničkih snaga. Pošto smo prenoćili u Obiju, ujutro smo i sa naša dva bataljona krenuli ka Kalinoviku, u sastav brigade. Kad smo stigli, naišli smo na seljake koji su volovima vukli zaplenjene haubice.

Brigada je dobila zadatak da se postavi na komunikaciji Sarajevo — Kalinovik, otkuda bi se mogla pojaviti nemačka motorizacija. Posle dva dana sređivanja i odmora, na položaju prema Sarajevu, 26. marta krećemo ka Drini, levo od Foče. Na Foču i desno od nje nastupa Druga divizija. Naša divizija priprema prelazak preko Drine kod Ustikoline, a Druga u Brodu. Drina je dosta velika prepreka na putu za Sandžak i Crnu Goru.

U Ustikolini, 28. marta, rasporedismo bataljone duž Drine, koju je i leti nemoguće pregaziti, a kamoli sada, u proleće, kad je jako nadošla zbog otapanja snega. Skelu na žici, koja se koristi za prelazak, neprijatelj je prevukao na svoju stranu. Kada bismo do nje nekako došli, mogli bismo, makar i pod vatom, prebaciti noću prvu grupu boraca, koja bi štitila dalji prelazak i omogućila širenje mostobrana.

Prema našoj brigadi, na suprotnoj obali, raspoređena je po dubini, na Krčinom brdu, Golom vrhu i Kapku, glavnina italijanske alpske divizije »Taurinense«. Oko dve hiljade četnika nalazi se na predstraži, ispred Krčinog brda, odakle danju kontrolišu Drinu, a u prvi mrak ulaze u rovove duž same obale.

I ovde treba da odigraju ulogu, u prvom redu, razboritost i drskost. Sigurno je velika drskost napadati na otvorenom terenu kada je odnos snaga deset prema jedan, a kamoli još kad nas voda deli.

Zapazili smo da četnici silaze na Drinu u sumrak. Trebalo bi im izvući skelu pre nego što siđu i prebaciti je na našu stranu. Po bataljonima skupljamo dobrovoljce koji će preplivati Drinu i prebaciti skelu na našu stranu. Kada je pred sam mrak grupa poskakala u vodu i zaplivala, jednovremeno su i četnici potrčali sa Krčinog brda da zaposednu obalu. Tučemo ih iz mitraljeza i usporavamo im kretanje. Naši uspevaju da izbiju na suprotnu obalu. Mislili smo da danju u rovovima nema nikoga. Međutim, kad su naši preplivali Drinu i izašli na obalu, zatekli su jedno odeljenje koje je čuvalo skelu. Zbog velike pucnjave čutili su u rovu. Čim su naši viknuli: »Šta radite tu?«, ovi četnici su, videći partizane, povikali uglas: »Postavili su nas da branimo skelu. Mi nećemo da se borimo protiv vas, vi ste naša braća«. Pobacali su odmah oružje. Pošto su se četnici sa Krčinog brda približavali, naši nisu imali vremena da čekaju. Poskakali su na skelu i poterali je ka našoj obali. Kada su došli do polovine vode, i »braća« su počela da pucaju za njima, zajedno sa ostalim četnicima. Morali su zabašuriti da su se predavali i da su bacali oružje. Nastala je ogorčena borba za skelu. Sa jedne obale tuku naši po četničkim rovovima, a sa druge četnici po skeli i po nama. U dejstvo su stupile i italijanske artiljerijske i minobacačke baterije. Naši ne napuštaju skelu i teraju je dalje. Ali, jedan metak pogodi čelično uže po kome klizi točkić i skela stade. Prekinute žičane niti na užetu skupile se u gužvu i točkić nije mogao dalje. Nemoćna da više išta učini, grupa je poskakala u vodu i preplivala na našu stranu.

U toku iste noći rešeno je da se prave splavovi. Odlučeno je da se u Ustikolini, pozadi kuća i brdašca, izrade splavovi i u sumrak iznesu na obalu. Za to je iskorišćena građa kuća porušenih u toku ranijih borbi. Prikupili smo grede, daske, žicu, eksere i drugi materijal, obrazovali kovačku radionicu i začas se od boračke pretvorili u radnu brigadu. U našoj proleterskoj brigadi imali smo ljudi svih zanata. Pronašli smo i jedan mali čamac, koji će nam, takođe, dobro poslužiti. Uže od skele je veoma dugačko. Kad se prvi delovi prebace, prevući ćemo ga ka suprotnoj obali, tako da nad vodom ostane zdravi deo. Tako ćemo i skelu iskoristiti za prebacivanje brigade. Meni se parče

od bombe, ispod kičme, iskrenulo, zaseca, ne mogu da idem. Ostajem kod štaba divizije, a ostali deo štaba brigade silazi pored Drine, da rukovodi prebacivanjem. Kada sam ranjen, parče bombe mi je uvuklo u ranu i komadiće odeće, pa se to sada raspada i gnoji. Teže mi je sada nego pre nekoliko dana kad sam ranjen. Tražim da dođe šef hirurške ekipe, doktor Dura Mešterović, da pokuša da izvadi gvožđe. Dura mi reče: »Nemamo čim da te pregledamo, ali daj da probamo da ga nađemo kroz ranu, pincetom, a posle da vidimo kašikom, ako može.« Leže me potrbuške preko jednog sanduka. Ubrzo napipa gvožđe, a onda počeo da zavlači kašiku i da struže. Dobro me je preznojio, ali nije uspeo ništa da učini. Izvukao je samo malo krpa. Čim je izvadio kašiku, skočim sa sanduka i kažem mu: »Bre, Đuro, zar kašikom vadiš i onako stružeš?« »Šta ću kad se nema čim drugim«. Posle ove neuspele »operacije«, ipak mi je bilo malo lakše.

Posle podne naši postaviše protivkolske topove i bacače i počeo da tuku rovove preko Drine i kuće u selu Cvilin, u kojima su bili četnici. Lepo vidimo kako protivkolci buše kuće i kako četnici iskaču i beže preko poljane ka Krčinom brdu. Bila je to prava vatrena hajka. Stalno ležu i dižu se, a na svakih deset koraka ih stižu mine.

Italijanske baterije sa Kapka i Golog brda počinju da tuku naše položaje i Ustikolinu, dok jedan deo dejstvuje po obali i vodi.

Naši su spremni da večeras otpočnu prelazak. Pred mrak prebacujemo na rukama spjavove do vode a na čamčić je namešten mitraljez. Splavovi polaze. Neki su se odmah raspali, a neki stižu do sredine reke, gde ih zahvata i razbija matica. Borci se hvataju za grede. Četnici su приметili naš prelaz i jure preko polja do vode, dok Italijani tuku topovima i bacačima. Ali, naši ne odustaju. Oni u vodi snalaze se kako ko zna, neki plivaju a neki koriste gredu ili dasku raspadnutih splavova. Čamčić je brzo stigao na drugu obalu i mitraljez je odmah počeo da tuče. Zahvaćeni mitraljeskom vatrom, četnici su zastali na ravnici, gde nemaju zaklone, dok naš mitraljez kosi iz njihovih rovova. Jedan Dalmatinac, vičan na vodi, brzo vraća čamčić nazad i tovari drugi, a ubrzo zatim i treći mitraljez. Već je obrazovan mostobran. Uskoro, čamcem, splavovima i na druge načine, preko Drine se prebacilo oko šezdeset ljudi, sa dosta mitraljeza i bombi. Odmah se kreće u napad ka Krčinom brdu, dok se i dalje prebacujemo na sve moguće načine. Ubrzo je

proradila i skela, koja je prebacivala po čitav vod odjednom. U to vreme otpočela je i borba na Krčinom brdu, odakle se iz rovova i bunkera brane Italijani i četnici. Borba traje dosta dugo i mi nestrpljivo očekujemo šta će biti. Odjednom vidimo kako se sa Krčinog brda svetleći meci penju naviše, prema Golom vrhu. Naši su zauzeli Krčino brdo i sa novim pojačanjima produžavaju ka Golom vrhu.

Preko Drine se skelom neprekidno prebacuju nova pojačanja. Ujutro sretoh štab šeste istočnobosanske brigade; ide u štab divizije. Komandant mi reče da su Sesta istočnobosanska i Prva majevička dobila naređenje da nam krenu u susret i da se spoje sa glavnom naših snaga. Prema poslednjem telegrafskom naređenju imali su da pređu Drinu iza Ustiprače i da, dejstvujući u bok italijanskim i četničkim snagama ispred Prve proleterske, omoguće ovoj prelazak Drine.

— Samo, mi nismo mogli tamo da pređemo — reče komandant.

— A znaš li da su naši prešli? — pitam ga ja.

— Znam, video sam se sa Spancem.

Dodem do skele, koja neprekidno prebacuje vod za vodom na desnu obalu. I pored toga što avioni nadleću i bombarduju skelu, prebacivanje se nastavlja. Po podne počinje prebacivanje i ostalih brigada naše divizije. Istoga dana naša brigada zauzima Goli vrh.

Sledeće noći izvršili smo pregrupisanje snaga i pripreme za napad na glavni položaj neprijatelja, Kapak. A ujutro otpoče podilaženje celom brigadom. Primećujemo kako desno, ispred Beogradskog bataljona, neprijatelj izvlači komoru i artiljeriju i kreće nazad. Beograđani ih tuku, padaju ljudi i mazge, dok drugi beže glavom bez obzira. Naši se brzo prebacuju prema maloj kosi u pozadini Kapka, na odstupnicu neprijatelja. Na centru i levom krilu razvila se ogorčena borba. Italijani se uglavili u bunkere i brane se. Možda bi rado pobjegli, ali ne smeju da izađu na otvoreno polje. Ipak, kada su osetili da im naše desno krilo ugrožava pozadinu, napustili su i poslednju utvrđenu liniju i nadali u bekstvo. Naši su im za petama, ne puštaju ih da se odvoje. Neprijatelj je pokušao da rezervama od Ifsara zaštiti begunce. Međutim, ni one nisu uspele da duže zadrže naše desno krilo. Nastala je jedna opšta jurnjava. Naši bataljoni se utrkuju ko će bolje tući neprijatelja i onemogućiti mu nov otpor. Ulazimo u pošumljeni deo Ifsara, preko kojeg ide prav i ravan, ali veoma blatnjav put za Čajniče. Nailazimo

na logore sa razapetim šatorima, punim vojničke opreme. Zatekli smo i radio-stanice sa razapetim antenama. Nisu imali vremena da išta ponesu, sem oružja. Jedan lep belac, valjda najlepší konj koga sam dotle video, stoji vezan za drvo, ranjen u nogu. »Baš, je šteta«, kažu borci. Svakog trenutka, u toku ove trke za neprijateljem, čujemo kako neko uzvikne: »Evo još jedne radio-stanice! Evo teški mitraljez! Evo mina! Evo bacača!« Ogroman materijal! Mislim: da je to bilo u našim rukama na ovim položajima, ne bi bilo sile koja bi prešla Drinu. Nešto dalje ugledasmo čitavu gomilu pobijenih mazgi, leže u blatu na putu sa natovarenim mitraljezima, bacačima, municijom i tri radio-stanice. Posle pola kilometra naiđosmo na celu artiljerijsku kolonu u blatu. Konji su svi pobijeni. Šta rade ovi Italijani? Eto, šta znači ne pustiti neprijatelja da odahne. Sami su pobili konje, jer sa njima nisu mogli brzo da beže preko blata i da vuku topove. Verovatno će svom komandantu raportirati da su ih partizani pobili. Prolazimo pored topova ne zadržavajući se, ne puštajući neprijatelja da nam umakne. Što više odmičemo, nailazimo na sve lakša oružja i opremu — teške mitraljeze, bacače a zatim rance. Naši borci se smeju i viču: »I kape ćete pobacati, i one će vam biti teške«. I zbilja, posle ranaca, nailazimo na čitavom kilometru puta na pobacane perlerine. Ima ih toliko da ćemo moći sašiti odela za čitavu brigadu. Borba je formalno prestala i samo naši najbrži borci, koji u stopu prate Italijane, okinu po koji metak za njima, što im povećava strah i daje snage za brže beganje. Nailazimo i na kape, i one su postale teške. Preostaje im još samo da se izuju, ali za to nemaju vremena.

Ispred Čajniča se zaustavimo da bismo se prikupili. To je jako utvrđen gradić i treba ga planski osvajati. Prikupili smo bataljone i postavili obezbeđenje prema Čajniču. Jedan bataljon smo povratili da prikupi plen, kojeg ima na celoj oslobođenoj prostoriji. Artiljerici, koji su svoje topove uništili pre prelaska Neretve, u dolini Rame, dali su se na posao da se ponovo naoružaju. Svih 12 topova, koliko ih je bilo na ovim položajima, ostali su tu. Nekima nedostaje po koji deo, ali i to se brzo pronalazi. Skupljaju se radio-stanice, mitraljezi, topovi, bacači, municija, šatori. Plen je ogroman; nema čim da se prebaci. Javljamo da dođu komore iz svih brigada, da bi se snabdele. Ali, i u tom slučaju će preteći mnogo. Javljeno je i Drugoj diviziji da pošalje svoje komore po municiju i opremu, a mnogo opreme podeljeno je i seljacima.

Dok smo prikupljali plen po bojištu, preko Drine je dovršeno prebacivanje ostalih brigada, koje su odmah pošle ka drumu Čajniče — Pljevlja, da nas otuda obezbede za vreme borbi za Čajniče.

Sutradan prilazimo bliže Čajniču. Bataljone smo rasporedili tako da ga obuhvate sleva, od pravca Goražda, kao i od Ifsara. Sa napadom ćemo početi uveče, kad se smrkne. Bunker i su betonski i mogu se likvidirati bombama, kroz otvor, a to je moguće samo noću.

Silazimo ka selu Miljeno. Iz njega imamo dva borca, od kojih je jedan zamenik komandira čete. Kod kuće je ostavio malo dete, koje sada već trči, ako je živo. Kuća mu je pored puta — pita da li može ući da vidi ima li koga živog. Čim je krenuo prema kući, u susret su mu istrčali žena i dete. Nama se ovlažiše oči. Pomislili smo kako ćemo i mi, jednog dana, doći do svoje slobodne kuće, kako ćemo i mi videti svoju decu i roditelje.

Sretamo jednog seljaka, koji nam reče da u Čajniču nema nikoga. Još sinoć, kada smo ih jurili, pobjegli su ka Pljevljima. I drugi seljaci koje sretamo kažu isto. Stižemo pred Čajniče. Betonski bunker i zvrje prazni a svuda okolo rastureni su sanduci sa municijom, bombama i minama. Ulazimo bez borbe. Nailazimo na gomilu benzinskih buradi, izrešetanih mecima, iz kojih je benzin istekao, pa je zapaljen. Desno je razrušena crkva i jedna veća zgrada pored nje. Ispod ruševina, u sanducima, ima na vagone municije. Zgrada je dignuta u vazduh, ali municija nije zapaljena. Gledamo sa drumu levo, na oblo brdašce, puno bunkera i utvrđenja. Desno, takođe, čitave tvrđave. Koja sila istera Italijane iz ovih oklopa? Strah! Protrčali su pored njih i ne setivši se da uđu unutra; nisu im ni oni bili sigurni. Negde u sredini varoši nailazimo na ogromne količine hrane. Ima na vagone brašna, zejtina, vina, oranžade. Spremili su se da godinuju ovde.

Rasporedismo bataljone na odmor, postavljajući potrebna obezbeđenja. Razgledamo utvrđenja. Gotovo na svakom koraku — bunker, žica, magazin municije, magazin hrane. Pored artiljerijskih položaja, u velikim zemunicama, kompleti granata u sanducima. Čudimo se kako je sve ostavljeno bez borbe. Da su ova utvrđenja bila posednuta, teško bismo osvojili Čajniče. Ovo nam je bila još jedna pouka da treba biti energičan u susretu sa neprijateljem, a po razbijanju, treba ga u stopu goniti. Naše gonjenje od Kapka, preko Ifsara, bilo je stvarno silovito.

Municije imamo koliko hoćemo, ali je možemo upotrebiti samo za oružje koje smo, za ovo nekoliko dana, zaplenili od Italijana. Međutim, najviše našeg oružja je nemačkog porekla, pa ćemo morati što pre u lov na italijansko, jer nam nemačke municije nestaje. Preoružanje brigade italijanskim oružjem je naš neposredni zadatak.

Borci se odmaraju posle teških i napornih borbi. Svaki bataljon je obrazovao radionicu i od zaplenjenih pelerina šiju se odela. Tako naše pocepane borce uskoro vidimo u novom odelu — »talijanska boja partizanskog kroja«. Borci su veseli, dobro nahranjeni, obučeni i obuveni. Svake večeri po jedan bataljon daje priredbu u hotelu. To su nam prve priredbe posle Prnjavora.

Miloje MILOJEVIC

